



GEORGIAN FOUNDATION FOR
STRATEGIC AND INTERNATIONAL STUDIES

რუსულ-ქართული ურთიერთობების ათწლეული:
ქირითადი მახასიათებლები და სამომავლო საკითხები

ირაკლი სირბილაძე

144

ექსპერტის აზრი





საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი
GEORGIAN FOUNDATION FOR STRATEGIC AND INTERNATIONAL STUDIES

ექსპერტის აზრი

ირაკლი სირბილაძე

რუსულ-ქართული ურთიერთობების ათწლეული:
ძირითადი მახასიათებლები და სამომავლო საკითხები

144

2020



პუბლიკაცია დაიბეჭდა ამერიკის შეერთებული შტატების საელჩოს ფინანსური მხარდაჭერით. გამოცემაში გამოთქმული მოსაზრებები ეკუთვნის ავტორებს და შეიძლება არ ასახავდეს საელჩოს თვალსაზრისს.

ტექნიკური რედაქტორი: არტემ მელიქ-ნუბაროვი

საავტორო უფლებები დაცულია და ეკუთვნის საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების კვლევის ფონდს. წერილობითი ნებართვის გარეშე პუბლიკაციის არც ერთი ნაწილი არ შეიძლება გადაიბეჭდოს არანაირი, მათ შორის ელექტრონული ან მექანიკური, ფორმით. გამოცემაში გამოთქმული მოსაზრებები და დასკვნები ეკუთვნის ავტორს/ებს და შეიძლება არ ასახავდეს საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების კვლევის ფონდის თვალსაზრისს.

© საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი 2020 წელი

ISSN 1512-4835

ISBN

გასული სამი ათწლეულის მანძილზე ქართულ-რუსული ურთიერთობები სავსე იყო სირთულეებითა და უთანხმოებებით, რაც ორ ქვეყანას შორის შეუთავსებელმა სახელმწიფო ინტერესებმა განაპირობა. ადრეულ 1990-იან წლებში როგორც რუსეთმა, ისე საქართველომ საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლის არასტაბილური პერიოდი გაიარეს, დადგნენ რა სეპარატიზმისა და სამოქალაქო არეულობის პრობლემების წინაშე. თუმცა, რუსეთის მიერ საქართველოში სეპარატიზმის მხარდაჭერის გამო, საქართველომ ვერ შეძლო საერთაშორისოდ აღიარებული საკუთარი ტერიტორიის ნაწილზე დე ფაქტო კონტროლის შენარჩუნება, რუსეთმა კი, ძალის გადაჭარბებით გამოყენებით, საბოლოო ჯამში, შეძლო სეპარატისტულ ჩეჩნეთზე დე ფაქტო და დე იურე კონტროლის დამყარება.

რუსეთის მიერ საქართველოში სეპარატისტული ძალების მხარდაჭერა, შესაბამისად, გახდა ის ძირითადი საკითხი, რომელმაც ქვეყნები ერთმანეთს დააშორა. მიუხედავად იმისა, რომ 1994 წელს საქართველო დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა თანამეგობრობას (დსთ) შეუერთდა, ეს გადაწყვეტილება უფრო საჭიროებით იყო განპირობებული, ვიდრე საქართველოს მიერ რუსეთის სანდო მოკავშირედ მიღებით. დსთ-ში განწევრიანებით საქართველომ მოიპოვა რუსეთის მიერ ტერიტორიული მთლიანობისა და სუვერენიტეტის ფორმალური აღიარება, თუმცა, პრაქტიკული თვალსაზრისით, რუსეთი საქართველოს სუვერენიტეტისა და ტერიტორიული მთლიანობის დასუსტებას ცდილობდა, მათ შორის, „მედიატორი-მხარდამჭერი-მებრძოლის“ როლის მორგებით, რისი მიზანიც დსთ-ის რეგიონში იერარქიული ძალაუფლებრივი ურთიერთობების დამყარება იყო.¹

საქართველოს ნატოში განწევრიანების მისწრაფება, რაც უფრო მკაფიოდ ადრეულ 2000-იან წლებში გამოიკვეთა, გახდა კიდევ ერთი საკითხი, რომელმაც ქართულ-რუსული ურთიერთობები მეტად გააუარესა. რუსეთი იმდენად მტრულად არის განწყობილი აღმოსავლეთით ნატოს დამატებითი გაფართოების მიმართ, რომ 2008 წელს საქართველოში მისი ალიანსში განწევრიანების პროცესის შეფერხების მიზნით შემოიჭრა.

შედეგად, 2008 წელს საქართველოსა და რუსეთს შორის წინააღმდეგობის ორი ძირითადი საკითხი – სუვერენიტეტი და ტერიტორიული მთლიანობა და საქართველოს ნატოში განწევრიანება – ერთმანეთს დაუკავშირდა, რამდენადაც რუსეთმა მოახდინა საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაცია და ისინი დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად აღიარა. ამით რუსეთმა, ახლა უკვე სამართლებრივი თვალსაზრისითაც, დაარღვია საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობა და, ოკუპი-

რებულ ტერიტორიებზე საკუთარი სამხედრო ბაზების განთავსებით, ეფექტურად შეაჩერა საქართველოს ნატოში განწევრიანების პერსპექტივა.

შესაბამისად, 2008 წელმა ქართულ-რუსული ურთიერთობები რადიკალურად შეცვალა. თუ მანამდე დიალოგისა და მოქნილობის შესაძლებლობა არსებობდა, 2008 წლის შემდეგ შექმნილმა გარემოებებმა კი ამგვარი მოქნილობის შესაძლებლობა მოსპო. რუსეთი აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის/სამხრეთ ოსეთის აღიარებას შეუქცევად პოლიტიკურ ნაბიჯად განიხილავს, საქართველო კი რუსეთთან ურთიერთობების მნიშვნელოვნად გაუმჯობესების წინაპირობად დეოკუპაციასა და რუსეთის მიერ აღიარების პოლიტიკის უკან ნაღებს აყენებს.

რუსეთის მუდმივი წინააღმდეგობა ნატოს გაფართოების მიმართ, ხოლო საქართველოს განუხრელი სწრაფვა ნატოსა და ევროკავშირში განწევრიანებისკენ ურთიერთობების გაუმჯობესების შესაძლებლობას შეუძლებელს თუ არა, შორეულს ხდის.

ამის მიუხედავად, 2012 წელს, საქართველოში ხელისუფლების დემოკრატიული ცვლილების შემდეგ, ახალმა ხელისუფლებამ რუსეთის მიმართ ნაწილობრივი გადატვირთვის პოლიტიკა შეიმუშავა. კერძოდ, რუსეთთან ეკონომიკურ, სავაჭრო და ჰუმანიტარულ სფეროებში ურთიერთობების აღდგენა და დიალოგის ორმხრივ დონეზე წარმართვა, ხოლო სუვერენიტეტის, უსაფრთხოებისა და კონფლიქტის საკითხების საერთაშორისო დონეზე განხილვა.

ათწლეულის დასასრულისა და ახალი საპარლამენტო არჩევნების მოახლოების ფონზე, ღირებულია იმ ძირითადი მახასიათებლებისა და საკითხების განხილვა, რომლებმაც გასული რვა წლის განმავლობაში იჩინეს თავი. აღნიშნულ მახასიათებლებზე დაყრდნობით, წინამდებარე ნაშრომის მიზანია გამოიკვეთოს ის საკითხები, რომლებიც შემდგომ ათწლეულში ქართულ-რუსული ურთიერთობების ხასიათს განსაზღვრავენ.

ურთიერთობების რვა წელი: ძირითადი საკითხები და მახასიათებლები

2012 წელს, საქართველოში ხელისუფლების ცვლილების შემდეგ, საქართველოს ინიცირებით, ორმა ქვეყანამ ეკონომიკურ და კულტურულ სფეროებში ურთიერთობების გადატვირთვა დაიწყო. საქართველომ რუსეთთან ურთიერთობების საკითხებში პრემიერ-მინისტრის სპეციალური წარმომადგენელი დანიშნა, რასაც რუსეთმაც თანაზომიერი ნაბიჯით უპასუხა. ამან გზა გაუხსნა ორმხრივი მოლაპარაკებების ფორმატს, რომელიც ასევე ცნობილია, როგორც

კარასინი-აბაშიძის ფორმატი, რომელიც პერიოდულად პრალაში ტარდება და უმეტესად ეკონომიკურ და კულტურულ საკითხებს ეხება.²

2012 წლის შემდეგ ურთიერთობები ორი ძირითადი მიმართულებით ვითარდებოდა: ორმხრივი დიალოგი „დაბალი პოლიტიკის“ (ეკონომიკა, ვაჭრობა და კულტურული ურთიერთობები) საკითხებზე და საერთაშორისო დიალოგი „მაღალი პოლიტიკის“ (სუვერენიტეტი, უსაფრთხოება და კონფლიქტი) საკითხებზე.

ვიდრე აღნიშნულ თემებს სიღრმისეულად განვიხილავდეთ, უნდა ითქვას, რომ გასულ წლებში ურთიერთობების პოლიტიკურ და უსაფრთხოების ასპექტებში არსებული მნიშვნელოვანი გამოწვევების მიუხედავად, ორმა ქვეყანამ შეძლო ურთიერთობის სანყისი ფორმატის შენარჩუნება, ანუ, სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, დაბალი პოლიტიკის მაღალი პოლიტიკისგან გამიჯვნა. პოლიტიკურ და უსაფრთხოების სფეროებში ურთიერთობების გაუარესების მიუხედავად, ეკონომიკისა და კულტურის საკითხების განხილვა არ შეჩერებულა.

როგორც აღინიშნა, ქართულ-რუსული ურთიერთობების ძირითადი ტენდენციების გასაგებად მნიშვნელოვანია საკითხის ორი განზომილების გამოყოფა – ეკონომიკურ-კულტურული და პოლიტიკურ-უსაფრთხოების. ეს ორი სფერო თითქოს ცალ-ცალკეა, თუმცა ერთმანეთთანაცაა დაკავშირებული და ერთს გავლენა აქვს იმაზე, თუ როგორ წარმართება ურთიერთობები მეორე სფეროში.

ეკონომიკური თვალსაზრით, 2012 წლამდე პერიოდთან შედარებით, საქართველომ და რუსეთმა ორმხრივი ურთიერთობები გააუმჯობესეს. ნაწილობრივი გადატვირთვიდან რვა წლის შემდეგ რუსეთს ქართულ პროდუქტებზე ემბარგო არ დაუნესებია და საქართველოს უმსხვილეს სავაჭრო პარტნიორებს შორის ადგილი დაიკავა.³ ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენდა 2019 წლის ივნისის მოვლენები – მართლმადიდებლობის საპარლამენტაშორისო ასამბლეის ფარგლებში რუსი დეპუტატების ვიზიტის ფონზე ანტისახელისუფლებო და რუსეთის სანინალმდეგოდ ჩატარებული პროტესტი⁴, რის საპასუხოდაც რუსეთმა საქართველოსთან პირდაპირი ფრენები შეწყვიტა⁵ და ამით საქართველოს ტურიზმზე დამოკიდებული ეკონომიკისთვის ზიანის მიყენება განიზრახა.

თუმცა, როდესაც ეკონომიკური ურთიერთობების დამატებითი გაუმჯობესება პოლიტიკისა და უსაფრთხოების საკითხებთან მოვიდა წინააღმდეგობაში, წინსვლა შეუძლებელი გახდა. ამის მაგალითია რუსეთ-საქართველოს მიერ ვაჭრობის მსოფლიო ორგანიზაციის ფარგლებში 2011 წელს ხელმოწერილი შეთანხმება, რომელიც, სამი წინასწარ განსაზღვრული სავაჭრო დერეფნის მეშვეობით, რუსეთსა და საქართველოს შორის სავაჭრო ტვირთბრუნვის საერთაშორისო

მონიტორინგის შესაძლებლობას იძლეოდა. შეთანხმების განხორციელება შეფერხდა უმეტესწილად სუვერენიტეტისა და საზღვრების საკითხზე არსებული პოლიტიკური განსხვავებების გამო.⁶

კულტურული და ხალხთაშორისი კავშირების მხრივ, ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობაც უფრო გაუმჯობესდა, თუკი მხედველობაში მივიღებთ ტურისტების რაოდენობის ზრდას. რუსეთიდან საქართველოში მომავალი ტურისტების რაოდენობა ყოველწლიურად იზრდება, ხოლო 2018 წელს, პირველად, ერთ მილიონს გადაცდა.⁷ კულტურული ურთიერთობების სხვა ასპექტმა კი, მაგალითად, თბილისში რუსული ენისა და კულტურის ცენტრის გახსნამ, ვერ მოიპოვა პოპულარობა,⁸ უმეტესად საზოგადოებრივი პროტესტისა და ასევე ცენტრის რუსულ პროპაგანდასა და რბილი ძალის ინსტრუმენტებთან ასოცირების გამო.

ეკონომიკური და ხალხთაშორისი კავშირების თვალსაზრისით მიღწეული შედეგებით პროგრესი 2012 წლის შემდეგ განვითარებულმა პოლიტიკურმა და უსაფრთხოების საკითხებმა დაჩრდილა. გაცხადებული ნაწილობრივი გადატვირთვის შემდეგ რუსეთმა ყირიმის ანექსია მოახდინა, რამაც, ბუნებრივია, გავლენა იქონია ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობაზე. უკრაინაში რუსეთის ქმედებები დასავლური ინტეგრაციის გზაზე მდგომი მეზობლების მიმართ განხორციელებული აგრესიული საგარეო პოლიტიკის გაგრძელებაა, რამაც პირველად თავი 2008 წელს საქართველოსთან მიმართებით იჩინა. საქართველომ უკრაინასთან და დასავლეთის ქვეყნებთან ერთად დაგმო რუსეთის მიერ ყირიმის არალეგალური ანექსია.⁹

კიდევ ერთი საკითხი, რამაც რუსეთსა და საქართველოს შორის პოლიტიკურ და უსაფრთხოების საკითხებზე ურთიერთობები გააუარესა, იყო რუსეთის მიერ 2014 და 2015 წლებში გაფორმებული ახალი ხელშეკრულებები საქართველოს რეგიონებთან – აფხაზეთთან და ცხინვალის რეგიონთან/სამხრეთ ოსეთთან.¹⁰ ამით რუსეთმა დე ფაქტო ტერიტორიებზე კონტროლი გააფართოვა და ისინი რუსული მმართველობის სისტემასთან უფრო დაკავშირებული და ინტეგრირებული გახადა. საქართველომ რუსეთის გადანყვეტილება დაგმო¹¹ და 2008 წლის შემდეგ მოქმედი არალიარების პოლიტიკის განხორციელება განაგრძო.

აღნიშნული საკითხის გაგრძელება და რუსეთ-საქართველოს შორის მზარდი დაძაბულობის წყარო საქართველოს წინააღმდეგ რუსეთის მიერ განხორციელებული ბორდერიზაციის პოლიტიკაა. ბორდერიზაცია აღწერს რუსეთისა და დე ფაქტო ხელისუფლებების მიერ სასაზღვრო ნიშნების აღმართვას ადმინისტრაციულ გამყოფ ხაზთან, რომელიც 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომის შემდეგ ჩამოყა-

ლიბდა და საქართველოს ყოფს საქართველოს სახელმწიფოს მიერ კონტროლირებად და ვერკონტროლირებად ტერიტორიებად. საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის დარღვევის გარდა, ბორდერიზაციის პრაქტიკამ ადმინისტრაციულ გამყოფ ხაზთან მცხოვრები ადამიანებისთვის მძიმე ჰუმანიტარული შედეგები მოიტანა,¹² რაც, შესაბამისად, რუსეთსა და საქართველოს შორის უთანხმოების მნიშვნელოვანი საფუძველი გახდა.

ბორდერიზაციის პოლიტიკა აიხსნება რუსეთის სურვილით, სხვა მიზნებთან ერთად, შეაფერხოს საქართველოს დასავლური ინტეგრაციის გზა.¹³ ამ პოლიტიკის ყველაზე შემამფოთებელი ესკალაცია იყო 2019 წელს, როდესაც ადმინისტრაციულ გამყოფ ხაზთან არსებულ ჩორჩანა-წნელისის ტერიტორიაზე უსაფრთხოების მდგომარეობა გაუარესდა,¹⁴ რასაც მოჰყვა ევროკავშირის სადამკვირვებლო მისიის მხრიდან მედიაციის ძალისხმევის გაზრდა. მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო კონფონტაცია თავიდან იქნა აცილებული, ინციდენტმა ნათელი გახადა, რომ კონფლიქტის მხარეების ფრთხილი მოქმედებისა და ევროკავშირის მხრიდან სანდო მედიაციის გარეშე უსაფრთხოების გარემო, შესაძლოა, ნებისმიერ დროს გაუარესდეს.

აქამდე ნათელი გახდა, რომ რუსეთ-საქართველოს შორის პოლიტიკურ და უსაფრთხოების საკითხებზე უთანხმოებები რუსეთის მიერ აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის/სამხრეთ ოსეთის დამოუკიდებლობის აღიარებით არის განპირობებული. რუსეთის ეს გადაწყვეტილება საქართველოს ბუნებრივად აიძულებს საკითხი სახელმწიფო სუვერენიტეტისა და ტერიტორიული მთლიანობის მკაცრ პრიზმაში დაინახოს, რაც შეუძლებელს ხდის პოლიტიკური ურთიერთობების მნიშვნელოვან გაუმჯობესებას. 2008 წლის შემდგომი საქართველოს საერთაშორისო ჩართულობა და საგარეო-პოლიტიკური ძალისხმევა უმეტესად მიზნად სუვერენიტეტისა და ტერიტორიული მთლიანობის მხარდაჭერის შენარჩუნებას, ასევე, დეოკუპაციის მიღწევასა და რუსეთის მიერ აღიარების პოლიტიკის უკან წაღებას ისახავს.

საქართველოს ოკუპირებულ ტერიტორიებთან დაკავშირებული საკითხების გარდა, რუსულ-ქართულ პოლიტიკურ ურთიერთობებში პროგრესს საქართველოს ნატოსა და ევროკავშირში განევრინების საგარეო-პოლიტიკური არჩევანი ზღუდავს. მართალია, 2008 წელს რუსეთის აგრესიამ ნატოში საქართველოს მყისიერი განევრინების საკითხი დღის წესრიგიდან მოხსნა, მაგრამ ამან არ შეაჩერა საქართველოს სწრაფვა ნატოსთან ახლო პოლიტიკური და სამხედრო ურთიერთობები დაამყაროს. ზოგიერთი მოსაზრებით, 2008 წელს რუსეთის ქმედებებს საპირისპირო ეფექტი ჰქონდა,¹⁵ კერძოდ, საქართველო დაარწმუნა იმაში, რომ უსაფრთხოების მიღწევის ერთადერთი

გზა დასავლეთთან ახლო პარტნიორობით რუსეთის დაბალანსება.¹⁶ ამ მიზნით, გასული რვა წლის მანძილზე საქართველომ ნატოსთან სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები უფრო მეტად განავითარა, რაც ნატოსთან და ამერიკის ჯართან ერთად, სამხედრო წვრთნებსა და კონკრეტულ პროგრამებში გამოიხატება, რომლებიც ნატოს სტანდარტებთან საქართველოს უკეთეს დაახლოებას უწყობს ხელს.

საქართველო ასევე წინ მიიწევეს ევროკავშირთან ინტეგრაციის გზაზე, რაც ასოცირების შეთანხმების (მათ შორის, ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი ვაჭრობის შეთანხმების) ხელმოწერითა და ევროკავშირთან უვიზო მიმოსვლით დასტურდება, რომელიც საქართველოს მოქალაქეებს შენგენის ზონაში თავისუფალი გადაადგილების შესაძლებლობას აძლევს.

დასავლური ინტეგრაციის გზაზე წარმატებულმა სვლამ საქართველო რუსეთის პროპაგანდისა და დეზინფორმაციის კამპანიების სამიზნედ აქცია. მიიჩნევა,¹⁷ რომ ასეთი კამპანიები მიზნად ისახავს როგორც საქართველოს ევროპული და ევროატლანტიკური ინტეგრაციის შესუსტებას, ისე საქართველოს პოლიტიკური ინსტიტუტებისა და საქართველოს, როგორც საკუთარი თავის დემოკრატიულად მართვის შემძლე ქვეყნის მიმართ მოქალაქეების ნდობის გაქრობას. დეზინფორმაციის თვალსაზრისით შესამჩნევია რიჩარდ ლუგარის სახელობის საზოგადოებრივი ჯანდაცვის კვლევითი ცენტრი, რომელიც რუსული პროპაგანდისა და დეზინფორმაციის კამპანიების სამიზნედ ჯერ კიდევ COVID-19 პანდემიამდე გახდა.¹⁸ პანდემიის დადგომასთან ერთად კი რუსეთის სახელმწიფო აპარატმა უფრო სერიოზულად შეუტია ლუგარის ლაბორატორიას და რუსეთის საზღვართან ლაბორატორიის არსებობა უსაფრთხოების საკითხად წარმოაჩინა.¹⁹

უკანასკნელი მოვლენა, რომელმაც რუსულ-ქართული დაახლოების ფუჭი მდგომარეობა აჩვენა, 2019 წლის ივნისის მოვლენები იყო. საქართველოში პროტესტი გამოიწვია მმართველი ძალის გადაწყვეტილებამ, მართლმადიდებლობის საპარლამენტაშორისო ასამბლეის სესია საქართველოს პარლამენტში ჩაეტარებინა. როგორც მართლმადიდებლობის საპარლამენტაშორისო ასამბლეის გენერალური ასამბლეის პრეზიდენტმა, რუსმა დეპუტატმა სერგეი გავრილოვმა დაიკავა პარლამენტის სპიკერის სკამი, რამაც საქართველოს პარლამენტის წევრებისა და შემდგომ, დღის მანძილზე, საზოგადოების პროტესტი გამოიწვია. ანტისახელისუფლებო და რუსეთის სანინალმდეგო სლოგანებით მიმდინარე პროტესტი პოლიციის მიერ რეზინის ტყვიების გამოყენებით დასრულდა, რის შედეგადაც აქციის რამდენიმე მონაწილემ ფიზიკური დაზიანება მიიღო და თვალი დაკარგა.

რუსეთმა საქართველოში მიმდინარე მოვლენებს ორგვარად უპასუხა: კონკრეტული ქმედებით და ნარატივის შექმნით. კონკრეტული ქმედება რუსეთიდან საქართველოს მიმართულებით პირდაპირი ფრენების შეწყვეტას გულისხმობდა, რისი მიზანიც ტურიზმზე დამოკიდებული საქართველოს ეკონომიკისათვის ზიანის მიყენება იყო. რუსეთის პასუხმა ნათელი გახადა, რომ ეკონომიკური და პოლიტიკური სფეროების განცალკევების მიზნის მიუხედავად, საქართველოსთან პოლიტიკური განსხვავებების საპასუხოდ, რუსეთი ჯერ კიდევ იყენებს და მზად არის გამოიყენოს საკუთარი ეკონომიკური ძალაუფლება. თუმცა, მალევე დაიწყო საუბარი²⁰ საქართველოსა და რუსეთს შორის ფრენების შესაძლო განახლებაზე – რუსეთთან ურთიერთობების საკითხებში საქართველოს პრემიერ-მინისტრის სპეციალური წარმომადგენლის კოლეგამ, გრიგორი კარასინმა, აღნიშნა, რომ რუსეთს სურს „რუსულ-ქართული ურთიერთობები იყოს სტაბილური, მიუხედავად შიდა პოლიტიკური პროცესებისა“.²¹

ნარატივის შექმნის მხრივ, რუსეთმა, მისთვის ჩვეული სტილით, საქართველოში მიმდინარე პროტესტი რუსოფობიად შეარაცხა. რუსეთის უსაფრთხოების საბჭომ ხაზი გაუსვა „ადგილობრივი რადიკალების მიერ რუსი კანონმდებლების წინააღმდეგ ორკესტრირებულ სახიფათო ხასიათის რუსოფობიურ პროვოკაციას“.²² რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრომ მოქალაქეებს საქართველოში გამგზავრებისგან თავის შეკავებისკენ მოუწოდა.²³ საქართველომ უარყო, რომ საქართველოში რუსეთის მოქალაქეებისთვის არსებობდა საფრთხე²⁴ და გამოხატა მიმდინარე დაძაბულობის ‘განმუხტვისა და დეესკალაციის’ სურვილი, რათა ეკონომიკურ და ჰუმანიტარულ სფეროებში პროგრესი შენარჩუნებულიყო.²⁵

რუსეთის მიერ რუსოფობიის ბრალდების გამოყენება და მისი მოქალაქეებისათვის შესაძლო საფრთხის ნარატივის შექმნა საქართველოსა და უკრაინის მიმართ რუსეთის პოლიტიკის გაგრძელებაა. როგორც 2008, ისე 2014 წელს, რუსეთმა საქართველოსა და უკრაინაში ინტერვენცია დისკურსულად გაამართლა, როგორც ეთნიკური რუსებისა და რუსი მოქალაქეების დასაცავად საჭირო ქმედება.²⁶ რუსოფობიის ბრალდება ასევე გამოიყენება რუსეთის სხვა პოლიტიკური მეტოქეების მიმართ, როგორებიცაა ამერიკის შეერთებული შტატები და გაერთიანებული სამეფო.²⁷ საქართველოში 2019 წლის პროტესტთან დაკავშირებით რუსეთისგან რუსოფობიის ბრალდების შექმნა მიანიშნებს, რომ რუსეთმა შესაძლოა მსგავსი დისკურსული საფუძველი მომავალშიც გამოიყენოს, რათა საქართველოსა და სხვა მეზობლებთან დაკავშირებული საკუთარი საგარეო-პოლიტიკური ქმედება (მაგალითად, ინტერვენცია) გაამართლოს.

გასული რვა წლის მანძილზე რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებში ძირითადი საკითხებისა და მოვლენების მიმოხილვა შემდეგი დაკვირვების შესაძლებლობას გვაძლევს:

1. 2012 წლის შემდეგ რუსულ-ქართული ურთიერთობები ორი მიმართულებით მიმდინარეობს – „დაბალი“ და „მაღალი“ პოლიტიკის მიმართულებით.
2. ეკონომიკურ და ჰუმანიტარულ ურთიერთობებში შეინიშნება პროგრესი, რაც დასტურდება გაზრდილი ეკონომიკური და ხალხთაშორისი კავშირებით.
3. როდესაც ეკონომიკური საკითხები პოლიტიკურის სანინაღმდეგო აღმოჩნდა, პოლიტიკურმა საკითხებმა ეკონომიკური გადაწყვეტილება, როგორც ამას აჩვენებს რუსეთ-საქართველოს მიერ ვაჭრობის მსოფლიო ორგანიზაციასთან დაკავშირებული 2011 წელს ხელმოწერილი შეთანხმების არგანხორციელება.
4. ეკონომიკურ და ჰუმანიტარულ სფეროებში ურთიერთობების გაუმჯობესებამ არ გამოიწვია პოლიტიკური ურთიერთობების გაუმჯობესება, რისი მიზეზიც რუსეთის მიერ საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაცია და აღიარებაა.
5. პოლიტიკური ურთიერთობები კიდევ უფრო გაუარესდა 2014 წელს რუსეთის მიერ ყირიმის ანექსიის, რუსეთის მიერ აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის/სამხრეთ ოსეთის საკუთარი მართვის სისტემაში ინტეგრირების (ასევე ცნობილია, როგორც მცოცავი ანექსიის პოლიტიკა), საქართველოში რუსეთის ბორდერიზაციის პოლიტიკისა (რამაც 2019 წელს კონფლიქტის ესკალაცია გამოიწვია) და რუსეთის მხრიდან საქართველოს ევროპული და ევროატლანტიკური ინტეგრაციის ძალისხმევისადმი წინააღმდეგობის გამო, მათ შორის, პროპაგანდისა და დეზინფორმაციის კამპანიების გამოყენებით.
6. 2019 წლის ივნისის მოვლენებმა აჩვენა, რომ მიუხედავად გაუმჯობესებული ეკონომიკური და კულტურული კავშირებისა, ქართული საზოგადოება და სამოქალაქო საზოგადოება რუსეთს კვლავ საფრთხედ მიიჩნევს.²⁸ ამავე დროს, 2019 წლის მოვლენებმა ასევე აჩვენა რუსეთის ზრახვა პოლიტიკური განსხვავებების ფონზე ზიანი მიაყენოს ქართულ ეკონომიკას. გარდა ამისა, რუსოფობიის მოხმობით რუსეთი ამზადებს დისკურსულ საფუძველს მომავალში საქართველოს წინააღმდეგ გადადგმული ნაბიჯების გასამართლებლად.

7. COVID-19-ის კონტექსტში, რუსეთმა ლუგარის ლაბორატორიის წინააღმდეგ დეზინფორმაციის კამპანია გააძლიერა და ლაბორატორია რუსეთის ეროვნული უსაფრთხოებისთვის საფრთხედ წარმოაჩინა. მართალია, ეს უმეტესად რუსეთ-დასავლეთის გეოპოლიტიკური მეტოქეობის გამოვლინებაა, საკითხი ქართულ-რუსულ ურთიერთობებში მზარდ მნიშვნელობას იძენს.

ქართულ-რუსულ ურთიერთობებში არსებული მახასიათებლების არასრული შეჯამება საშუალებას გვაძლევს განვიხილოთ ის საკითხები, რომლებიც შემდგომ ათწლეულში ამ ურთიერთობების ხასიათს განსაზღვრავს.

შემდგომი ათწლეული: საკითხები მომავლისთვის

თუ როგორ განვითარდება ქართულ-რუსული ურთიერთობები, მნიშვნელოვანწილად დამოკიდებულია საქართველოში საპარლამენტო არჩევნების შედეგებზე. 2020 წლის არჩევნები შეიძლება შეედაროს 2012 წლის არჩევნებს, იმ თვალსაზრისით, რომ ჩნდება საქართველოში ხელისუფლების შეცვლის კიდევ ერთი შესაძლებლობა.

საქართველოში ხელისუფლების ცვლილების ისტორია გამოკვეთს მახასიათებელს, რომლის მიხედვითაც, ახალი ხელისუფლება რუსეთთან მიმართებით ტაქტიკურად განსხვავებულ პოლიტიკას ატარებს. მაგალითად, რუსეთის მიმართ მიდგომა 2004-2012 წლებში განსხვავდებოდა 1995-2003 წლებში არსებული მიდგომისაგან, ხოლო 2012-2020 წლებში რუსეთთან დაკავშირებული პოლიტიკა განსხვავებულია მანამდე არსებული მიდგომებისგან. ამის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ არჩევნების შედეგის გათვალისწინებით, მოსალოდნელია რუსეთის მიმართ განსხვავებული პოლიტიკის შემუშავება.

თუმცა, იმის მიუხედავად, თუ რომელი პოლიტიკური პარტია შეძლებს უმრავლესობის ფორმირებას 2020 წელს, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებში არსებული სამი ურთიერთდაკავშირებული მუდმივა თვალსაწიერ მომავალში დღის წესრიგში მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებს:

პირველი ტერიტორიულ მთლიანობასთან და სუვერენიტეტთან დაკავშირებული საკითხებია. რუსეთსა და საქართველოს შორის პოლიტიკური ურთიერთობების არარსებობა განპირობებულია რუსეთის საქართველოში შემოჭრითა და მის მიერ საქართველოს ოკუპირებული ტერიტორიების აღიარებით. ამის საპასუხოდ, საქართველო წარმართავს არაღიარების პოლიტიკას და ამყარებს პარტნიორობას მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანასთან, რაც საქართველოს ინტერესებს

რუსეთის ინტერესებთან შეუთავსებელს ხდის. გარდა ამისა, რუსეთსა და საქართველოს შორის ძირითადი პოლიტიკური განსხვავებები (მაგალითად, 2011 წლის ვაჭრობის მსოფლიო ორგანიზაციის შეთანხმება ან ღია ცის შესახებ ხელშეკრულება) რუსეთის აღიარების პოლიტიკის გაგრძელებაა და ამ პოლიტიკაზე პასუხს წარმოადგენს. ამის გათვალისწინებით და სხვა თანაბარ პირობებში, სუვერენიტეტისა და ტერიტორიული მთლიანობის საკითხებზე საქართველოსა და რუსეთს შორის მნიშვნელოვანი უთანხმოებები შენარჩუნდება.

მეორე, საქართველოსთვის უსაფრთხოება ნუხილის მნიშვნელოვან საგანს წარმოადგენს. 2008 წელს საქართველოს, ხოლო 2014 წელს უკრაინის წინააღმდეგ აგრესია, ისევე, როგორც აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში/სამხრეთ ოსეთში რუსეთის სამხედრო ბაზების ყოფნა, მუდმივი შეხსენებაა, რომ რუსეთი არის საზიანო ძალა, რომელიც საკუთარი საგარეო-პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად მზად არის სამხედრო და სხვა საშუალებები გამოიყენოს. სწორედ ამიტომ საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია ყურადღებას ამახვილებს რუსეთის მხრიდან საქართველოს წინააღმდეგ განახლებული აგრესიის შესაძლებლობაზე.²⁹ ამ შესაძლებლობასთან ერთად, რუსეთის ბორდერიზაციის პოლიტიკა უსაფრთხოების ყოველდღიურ მდგომარეობას აუარესებს და, როგორც ეს 2019 წელს გამოჩნდა, შესაძლოა გამოიწვიოს კონფლიქტის ესკალაცია.

მესამე, საქართველოს მისწრაფება ნატოსა და ევროკავშირისკენ ერთ-ერთი მთავარი მიზეზია, რის გამოც რუსეთი მიზნად საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისა და სუვერენიტეტის შესუსტებასა და უსაფრთხოების გაუარესებას ისახავს. რადგან საქართველო დასავლეთთან ახლო პოლიტიკურ, უსაფრთხოებით და ეკონომიკურ პარტნიორობას ამყარებს, რუსეთი, სულ მცირე, ცდილობს სტატუს კვოს შენარჩუნებას, რათა ხელი შეეშალოს საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მიზნების განხორციელებას. ამის გათვალისწინებით, საქართველოს პროდასავლური პოლიტიკა, განსაკუთრებით კი, ნატოს წევრობის მიზანი, ქართულ-რუსული ურთიერთობების ხასიათს მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს.

გარდა წინააღმდეგობის ზემონახსენები სამი ფართო საკითხისა, შემდგომ ათწლეულში ასევე მნიშვნელოვანია შემდგომ ქვესაკითხებზე დაკვირვება:

1. ბორდერიზაცია. როგორც აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის/სამხრეთ ოსეთის დამოუკიდებლობის აღიარების შესახებ რუსეთის გადანყვეტილების გაგრძელება, რუსეთის ბორდერიზაციის პოლიტიკას მნიშვნელოვანი პერიოდის მანძილზე გავლენა ექნება

ქართულ-რუსულ ურთიერთობებზე. რამდენადაც 2008 წლიდან რუსეთი დე ფაქტო სახელმწიფოების ლეგიტიმიზაციას ცდილობს, ამ ერთეულებთან მიმართებით რუსეთის პოლიტიკის ცვლილება ნაკლებად მოსალოდნელია. ამის ფონზე, საქართველოს მოუწევს ბორდერიზაციის პრაქტიკასთან გამკლავება და ისეთი გზების გამონახვა, რომლებიც ახალ კონფლიქტს თავიდან აირიდებს და ამავდროულად შეინარჩუნებს საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის მხარდაჭერას.

2. რუსული პროპაგანდა და დეზინფორმაციის კამპანიები. განსაკუთრებით, ყირიმის ანექსიის შემდეგ საინფორმაციო ომი რუსეთის საგარეო-პოლიტიკური ქმედებისა და გათვლის მნიშვნელოვანი ნაწილი გახდა. რუსეთი პროპაგანდასა და დეზინფორმაციის კამპანიებს წარმართავს საკუთარი პოლიტიკური მეტოქეების, მათ შორის საქართველოს, წინააღმდეგ. საქართველოსთან დაკავშირებით მიზანი დასავლური მისწრაფებების შეფერხებაა; დასავლეთის ქართულ ღირებულებებთან შეუთავსებლად დახატვა და საქართველოს შეუძღვარ სახელმწიფოდ წარმოჩენა, რომელსაც გარე ჩარევის გარეშე მართვა არ შეუძლია. აღნიშნული კამპანიები დღის წესრიგის ნაწილად კვლავ დარჩება, განსაკუთრებით, დასავლეთსა და არადასავლეთს შორის მზარდი გეოპოლიტიკური კონკურენციის ფონზე. აღნიშნულ ნარატივებთან დაპირისპირება მნიშვნელოვანია, რათა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური პრიორიტეტების მიმართ საზოგადოებრივი მხარდაჭერა შენარჩუნდეს.
3. რუსოფობიის ბრალდებები. რუსეთის საგარეო-პოლიტიკური ქმედების დისკურსული გამართლება ეფუძნება დაშვებას, რომლის მიხედვითაც, რუსეთი საკუთარ მოქალაქეებს სხვა ქვეყნებში მათ მიმართ არსებული სავარაუდო საფრთხეებისგან იცავს. სწორედ ეს გახდა საქართველოსა და უკრაინის წინააღმდეგ რუსეთის ომის გასამართლების საფუძველი. 2019 წლის ივნისის მოვლენების დროს რუსეთმა საქართველოში გამოხატულ პროტესტთან დაკავშირებით რუსოფობიის ნარატივი შექმნა. ეს რიტორიკული საშუალება შესაძლოა გახდეს ინსტრუმენტი რუსეთის პოლიტიკურ არსენალში იმ შემთხვევაში, თუ საქართველოში ხელისუფლების ცვლილების შემდეგ რუსეთ-საქართველოს შორის ურთიერთობები გაუარესდება.
4. დისკურსი ბიოლოგიურ უსაფრთხოებაზე. განსაკუთრებით, სირიის კონფლიქტში რუსეთის ჩართვისა და 2018 წელს გაერთიანებული სამეფოს ტერიტორიაზე ნერვული აგენტის (მომნამ-

ვლელი ნივთიერების) გამოყენების შემდეგ რუსეთმა გააძლიერა დეზინფორმაციის კამპანია ლუგარის ლაბორატორიის წინააღმდეგ, რომელიც საქართველოს ჯანდაცვის მართვის სისტემის განუყოფელი ნაწილია. რადგანაც COVID-19 პანდემიასთან ერთად დიდმა სახელმწიფოებმა ერთმანეთის დადანაშაულება დაიწყეს, რუსეთის ოფიციალურმა პირებმა ხელახლა დააყენეს დღის წესრიგში ლუგარის ლაბორატორიის საქმიანობის გამჭვირვალობასთან დაკავშირებული ეჭვები და ლაბორატორიის შესამოწმებლად რუსეთის დელეგაციის დაშვება მოითხოვეს. საქართველომ ხაზი გაუსვა ლაბორატორიის გამჭვირვალე საქმიანობას და რუსეთი საერთაშორისო დელეგაციებთან ერთად მოიწვია.³⁰ რუსეთის მიერ ლუგარის ლაბორატორიის უსაფრთხოების რანგში აყვანა, სავარაუდოდ, მიუთითებს რუსეთის გათვლებზე ბიოლოგიური უსაფრთხოების შესახებ დისკურსი საქართველოსთან დაკავშირებით საგარეო-პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად გამოიყენოს.

დასკვნა

გასულმა სამმა ათწლეულმა აჩვენა, რომ გაუარესებული ქართულ-რუსული ურთიერთობების მიზეზები სტრუქტურულია და ურთიერთობების მოგვარებაც სტრუქტურულ გადაწყვეტას მოითხოვს. რუსეთი, როგორც დიდი ძალა, საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ არჩევანს საკუთარი ეროვნული ინტერესების საწინააღმდეგოდ მიიჩნევს და შესაბამისად დგამს ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და სამხედრო ნაბიჯებს, რომლებიც საქართველოს ნატოსა და ევროკავშირში განწევრიანების მისწრაფების განხორციელებას შეუშლის ხელს. საქართველო, მეორე მხრივ, როგორც რუსეთისგან მომავალი საფრთხეების საპასუხოდ, ისე გაცხადებული ევროპული და ევროატლანტიკური იდენტობის გამო, დასავლური ინტეგრაციის გზაზე მტკიცედ მიიწევს წინ. აღნიშნული შეუთავსებელი ინტერესები და პოზიციები საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობებში უთანხმოებასა და სირთულეს წარმოშობს.

ამის მიუხედავად, 2012 წელს საქართველომ რუსეთთან ნაწილობრივი გადატვირთვის პოლიტიკა აირჩია და „დაბალი პოლიტიკის“ საკითხები (ეკონომიკა და ხალხთაშორისი კავშირები) „მაღალი პოლიტიკის“ საკითხებისგან (უსაფრთხოება, სუვერენიტეტი და კონფლიქტი) განაცალკევა. პირველ სფეროში ურთიერთობები ორმხრივ დონეზე ვითარდება, მეორეში კი – საერთაშორისო დონეზე.

ეკონომიკურ სფეროსა და ხალხთაშორის კავშირებში მიღწეული პროგრესის მიუხედავად, პოლიტიკური ურთიერთობები კვლავაც პრობლემური რჩება, რაც ეკონომიკურ სფეროშიც ინვესტაციების მდგომარეობის გაუარესებას. ამის მაგალითია საქართველოში 2019 წლის ივნისის პროტესტის წინააღმდეგ რუსეთის რეაქცია, როდესაც, ქვეყნის ეკონომიკის დაზიანების განზრახვით, რუსეთმა საქართველოს მიმართულებით ფრენები ცალმხრივად შეაჩერა. ამის მიუხედავად, 2012 წელს შემოღებული ფორმატი – ეკონომიკური და პოლიტიკური საკითხების განცალკევება – კვლავ არსებობს და მხარეები ეკონომიკური თანამშრომლობისა და ხალხთაშორისი კავშირების შენარჩუნებისთვის მზადყოფნას გამოხატავენ.

თუმცა, უკრაინასთან მიმართებით რუსეთის დამატებითი რევიზიონიზმისა და საქართველოს ტერიტორიების ოკუპაციისა და ლეგიტიმაციის ფონზე, პოლიტიკური და უსაფრთხოების ურთიერთობები გაუარესდა. ეს კი, ბორდერიზაციის პოლიტიკასთან ერთად, რუსეთსა და საქართველოს შორის პოლიტიკური ურთიერთობების გაუმჯობესებას აბრკოლებს.

ახალი ათწლეულისა და საპარლამენტო არჩევნების მოახლოების ფონზე მოსალოდნელია, რომ რუსეთთან მიმართებით ახალი პოლიტიკა შემუშავდება. მიუხედავად იმისა, თუ რომელი პოლიტიკური პარტია (ან პარტიები) მოიპოვებს უმრავლესობას, ტერიტორიულ მთლიანობასთან, უსაფრთხოებასა და დასავლურ ინტეგრაციასთან დაკავშირებული საკითხები ქართულ-რუსული ურთიერთობების დღის წესრიგში მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებს.

ამასთან ერთად, ბორდერიზაცია, რუსული პროპაგანდა და დეზინფორმაციის კამპანიები, რუსოფობიის სავარაუდო ბრალდებები და რუსეთის მიერ ბიოლოგიური უსაფრთხოების ხაზგასმა არის საკითხები, რომლებიც რუსულ-ქართულ დღის წესრიგში წამყვან როლს დაიკავებს. რთული პოლიტიკური საკითხების არსებობა ბუნდოვანს ხდის რუსულ-ქართული ეკონომიკური ურთიერთობების მომავალს, ისევე, როგორც იმას, შენარჩუნდება თუ არა ურთიერთობების დღეს არსებული ფორმატი.

შენიშვნები

1. D. Lynch. (2000). *Russian Peacekeeping Strategies in the CIS: The Case of Moldova, Georgia and Tajikistan*. Palgrave Macmillan UK, გვ. 21
2. *Civil.ge*. (2012). "Georgian, Russian Diplomats Meet in Switzerland." ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/122470; სხვა შეხვედრები მიმდინარეობდა პრაღაში, ჩეხეთის რესპუბლიკაში.
3. National Statistics Office of Georgia. (2020). *External Merchandise Trade of Georgia in January-May 2020 (Preliminary)*. ხელმისაწვდომია: www.geostat.ge/en/single-news/1876/external-merchandise-trade-of-georgia-in-january-may-2020-preliminary
4. *Civil.ge*. (2019). "Opposition, Civic Activists Gather to Protest Russian Delegation's Visit to Tbilisi." ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/309241
5. *BBC*. (2019). "Russia Suspends Georgia Flights after Violent Clashes." ხელმისაწვდომია: www.bbc.com/news/world-europe-48727133
6. I. Sirbiladze. (2019). "Russian-Georgian WTO Agreement: Actors and Factors Influencing its Practical Implementation." *Georgian Institute of Politics*. Issue #10. ხელმისაწვდომია: www.gip.ge/russian-georgian-wto-agreement-actors-and-factors-influencing-its-practical-implementation/
7. Georgian National Tourism Administration. (2019). *Georgian Tourism in Figures 2018*. ხელმისაწვდომია: www.gnta.ge/publication/georgian-tourism-in-figures-2018/
8. *Agenda.ge*. (2019). "Zurab Abashidze: No Deal on Opening of Russian Culture Centre in Tbilisi was Made." ხელმისაწვდომია: www.agenda.ge/en/news/2019/3254
9. *Civil.ge*. (2014). "Georgia Reaction to Russian Annexation of Crimea." ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/123581
10. T. Ambrosio and W. Lange. (2016). "The Architecture of Annexation? Russia's Bilateral Agreements with South Ossetia and Abkhazia." *Nationalities Paper*, 44(5), გვ. 673-693
11. *Agenda.ge*. (2014). "Georgian MFA: 'Alliance and Integration' Treaty between Moscow-Sokhumi will Influence Georgia-Russia Relations." ხელმისაწვდომია: www.agenda.ge/en/news/2014/2368
12. *Amnesty International*. (2019). "Georgia: Behind Barbed Wire: Human Rights Toll of 'Borderization' in Georgia." ხელმისაწვდომია: www.amnesty.org/en/documents/eur56/0581/2019/en/
13. Kakachia, *et al.* (2017). "Mitigating Russia's Borderization of Georgia: A Strategy to Contain and Engage." *Georgian Institute of Politics*. ხელმისაწვდომია: www.gip.ge/mitigating-russias-borderization-georgia-strategy-contain-engage/
14. T. Zurabashvili. (2019). "The Tselneli-Chorchana Crisis: Facts, Details and Chronology." Opinion Paper, *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*, ხელმისაწვდომია: www.gfsis.org/publications/view-opinion-paper/130
15. I. Sirbiladze. (2015). "The Crises of Russian Hegemony in the Post-Soviet Space." *New Eastern Europe*. ხელმისაწვდომია: www.neweasterneurope.eu/old_site/articles-and-commentary/1515-the-crises-of-russian-hegemony-in-the-post-soviet-space

16. G. Gvalia, B. Lebanidze and Z. Iashvili. (2011). "Political Elites, Ideas and Foreign Policy: Explaining and Understanding the International Behavior of Small States in the Former Soviet Union," *Iliia State University*. გვ. 15
17. A. Rondeli. (2014). "Moscow's Information Campaign and Georgia." Opinion Paper, *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*, ხელმისაწვდომია: www.gfsis.org/publications/view-opinion-paper/29/; I. Sirbiladze. (2019). "Russia's Disinformation Campaigns in Georgia: A Study of State and Civil Society Response," *PMC Research Center*, pp. 1-45, ხელმისაწვდომია: www.pmcresearch.org/policypapers_file/f6ac5dfb34c12e31c.pdf
18. S. Gelava. (2016). "Disinformation by Global Research Center in Alia Regarding the Lugar Laboratory." *Myth Detector*, ხელმისაწვდომია: www.mythdetector.ge/en/myth/disinformation-global-research-center-alia-regarding-lugar-laboratory
19. *Tass*. (2020). "US Labs in Third Countries May be Developing Pathogenic Agents — Diplomat." ხელმისაწვდომია: www.tass.com/politics/1146327
20. *Tass*. (2019). "Russia, Georgia May Resume Flights in First Half of 2020 — Media." ხელმისაწვდომია: www.tass.com/economy/1093113
21. *იქვე*.
22. Official Internet Resources of the President of Russia. (2019). Meeting with Permanent Members of Security Council. ხელმისაწვდომია: www.en.kremlin.ru/events/president/news/60802
23. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2019). Foreign Ministry Statement. ხელმისაწვდომია: www.mid.ru/en/press_service/spokesman/official_statement/-/asset_publisher/t2GCdmD8RNlr/content/id/3696495
24. *Civil.ge*. (2019). "Russian FM on Relations with Georgia: Sanctions Might be Abolished." ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/313572
25. *იქვე*.
26. R. Allison. (2014). "Russian 'Deniable' Intervention in Ukraine: How and Why Russia Broke the Rules." *International Affairs*, 90(6), გვ. 1255–1297
27. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2018). Briefing by Foreign Ministry Spokesperson Maria Zakharova, June 15, 2018 / British Russophobia. ხელმისაწვდომია: www.mid.ru/en_GB/press_service/video/-/asset_publisher/i6t41cq3VWP6/content/id/3260571#16; *იქვე*. (2020). Foreign Ministry's Answers to Media Questions for a News Conference on Russia's Diplomatic Performance in 2019. ხელმისაწვდომია: www.mid.ru/en/foreign_policy/international_safety/regprla/-/asset_publisher/YCxFJnKuD1W/content/id/3995958
28. *Civil.ge*. (2020). "New Survey Results Sum Up Decade of Change in Georgian Society." ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/337512
29. საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, (2011), „საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციის“ დამტკიცების შესახებ, ხელმისაწვდომია: www.matsne.gov.ge/ka/document/view/1555410?publication=0
30. *Civil.ge*. (2020). "Tbilisi Decries Russian Disinformation over Lugar Research Center". ხელმისაწვდომია: www.civil.ge/archives/353924